

СРПСКИ ВОЈНИ МЕМОРИЈАЛИ У ИНОСТРАНСТВУ

НЕМИ СВЕДОЦИ СТРАДАЊА

Азбучним редом поређане државе у којима су расејане кости српских војника сведоче о великом страдању малог народа са Балкана, о његовим уверењима, традицији и вазда присутној жеђи за слободом, до које се на балканској ветрометини никада није лако стизало... Српски војни меморијали расејани су у 39 држава скоро свих континената света који познајемо – као неми сведоци тог страдања.

РАТНИЧКИ СПОМЕНИЦИ

Војни меморијали који се налазе у иностранству могу се класификовати по неколико принципа, а међу њима су посебно значајни хронолошки, историјско-догађајни, територијални и архитектонско-садржајни. Истовремено, они се могу сврстати и у две групе које би чинили *споменици победе*, пример је комплекс на Кајмакчалану у Македонији, и *споменици упозорења*, пример је југословенски павиљон у Аушвицу или комплекс логора у Јасеновцу.

Тунис – Бизерта

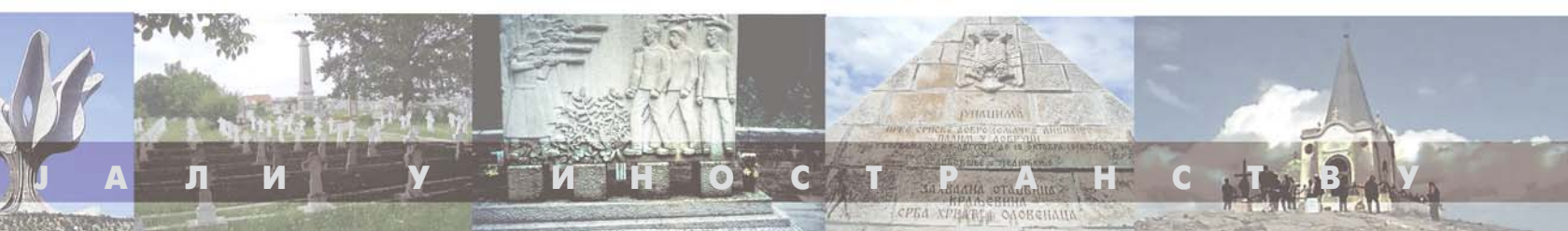
МАТЕРИЈАЛИЗОВАНО СЕЋАЊЕ

Плазећи од општеприхваћене тезе по којој су Балканско полуострво као одређени географски, друштвени и културни ентитет европски путници помније почели да откривају тек крајем 18. века, када је Европа постала свесна чињенице да европски поседи Отоманског царства имају своју сопствену, специфичну физиономију, која заслужује посебну пажњу, нужно је сложити се са тврдњом да су војни меморијали веома значајан културолошки, идеолошки, уметнички и значењски прегнантан опус унутар корпуса који чини свеукупна културна баштина народа средишњег Балкана.

У питању су споменици културе, настали у периоду почевши од друге половине 18. па све до краја 20. века, који спадају у групу најуспешнијих уметничких и архитектонских остварења, али и она непокретна културна добра која чувају спомен на неке од историј-

ских догађаја, процеса или личности чије је одигравање, односно деловање представљало прекретницу у конкретном раздобљу. Истовремено, својом значењском, уметничком и архитектонском разноликошћу, али и територијалном распрострањеношћу помену-та културна добра на репрезентативан начин говоре и о створеним, односно усвојеним представама балканског региона у ширим европским и светским оквирима.

Одобрана културна добра, која потичу са већег дела територије Старог континента, те из северноафричких и блискоисточних предела, али и из неколико минулих културолошких и стилских епоха, представљају драгоцен сегмент богате културне баштине поникле из раздобља оружаних сукоба, који су се у прошлости одвијали не само на подручју централног Балкана већ и ширег региона. Испреплетаност визура и углова посматрања, инфилтрирање еко-

РЕГИСТАР СРПСКИХ ВОЈНИХ МЕМОРИЈАЛА ПО ДРЖАВАМА

редни број	држава	укупан број
1.	Албанија	11
2.	Алжир	1
3.	Аустралија	2
4.	Аустрија	79
5.	Белгија	1
6.	Босна и Херцеговина	33
7.	Бугарска	2
8.	Велика Британија	7
9.	Грчка	16
10.	Данска	/
11.	Египат	11
12.	Зимбабве	1
13.	Израел	2
14.	Италија	63
15.	Јужноафричка Република	2
16.	Канада	2
17.	Либија	1
18.	Македонија	31
19.	Мађарска	46
20.	Малта	1
21.	Мароко	1
22.	Немачка	39
23.	Низоземска	4
24.	Нови Зеланд	1
25.	Норвешка	16
26.	Пољска	14
27.	Румунија	23
28.	Руска Федерација	/
29.	Словачка Република	8
30.	Словенија	/
31.	Тунис	4
32.	Турска	/
33.	Француска	25
34.	Хрватска	21
35.	Црна Гора	/
36.	Чешка Република	6
37.	Швајцарска	/
38.	Шведска	/
39.	Шпанија	/

Норвешка – Ботн

УКУПНО: 474 (У земљама означеним косом цртом у току је процес утврђивања локација српских војних меморијала)

номских, политичких, верских, етничких и војностратешких интереса у процесу настајања појединих споменика културе, њихова изузетна разноликост и висока културолошка и уметничка вредност – све то омогућава приступ низу суштински важних сазнања о схватањима творца, наручилаца и посматрача тих специфичних споменика културе.

ТРИ РАЗДОБЉА ■

Друштвено-историјски процеси који су настајали у ранијим раздобљима, приликом суочавања са другачијим, непознатим или туђим, представљају посебан аспект разматрања феномена ратничких споменика. Такав приступ пружа простор за отварање питања сучељавања различитих културних матрица, традиција и историјских сусрета политички, етнички, религијски и културолошки јасно диференцираних политичких субјеката.

Полазећи од тога да раздобље настанка културних добара изван националне територије представља уједно и историју њихових генеричких идеја, посебну пажњу завређује дефинисање политичког аспекта будући да је идеолошки слој културе омеђен и условљен историјским, друштвеним и политичким појавама и процесима. Настанак споменика културе везаних за ослободилачке традиције у претходном раздобљу на овим просторима био је двоструко условљен. На основном нивоу, под тим су се подразумевали прогресив-

но кретање и развој уметности унутар сопствених закономерности, избегавајући при том друштвено и политичко квалификовање. Са друге стране, архитектура и вајарство, као и други видови уметности, нашли су се у контексту реалних историјских, али пре свега политичких процеса и захтева, који су доминантно утицали на њихова основна својства.

Посматрано историјско раздобље може се у хронолошком погледу разврстати у три основна сегмента. Први представљају деценије непосредно после слома српске деспотовине, а које обухватају и дуготрајне и неуспешне покушаје наследника последње српске владарске породице, такозваних сремских Бранковића, да обнове некадашњу државу. Из тог раздобља приметан је већи број споменика културе који се махом, али не и у целости, налазе на подручју Војводине. Истина, један значајан сегмент материјалних сведочанстава боравка Срба у регијама северно од Саве и Дунава представљају и богомоље, односно разнородни меморијали који се у наше време налазе на подручју Хрватске, Мађарске и Румуније.

Друго велико раздобље представља време аустријско-турских сукоба из 17. и 18. века, а посебно време устанака под Карађорђе и Милошем Великим, који су означили крај отоманске доминације на просторима средишњег Балкана и стварање нововековне српске државе.

Након устанака и ослободилачких ратова који су се одиграли током 19. века, у 20. столећу уследили су велики светски оружани сукоби, који су истовремено подразумевали ослобађање до тада неослобођених подручја на којима је живело већинско српско становништво, али и одбрамбени рат којим се Краљевина Србија, односно потоња Краљевина Југославија, борила против знатно бројнијег и војном техником опремљенијег непријатеља. Тај период обухвата и последње, треће, раздобље, које представља својеврсну издвојену хронолошку целину.

ТЕЖЊА ЗА ЖИВОТОМ У СЛОБОДИ ■

Као једна од логичних последица појединих од тих историјских процеса јавила се потреба да се очува онај део националне меморије који говори о непрестаној тежњи за животом у слободи. Материјализација тог сећања одвијала се фазно, често стихички и без конкретизованог плана, што је доводило до настанка изузетно великог броја разнородних меморијала који се налазе на територији безмало четрдесет европских, блискоисточних и северноафричких држава. Највећи број њих односи се на раздобље устанака који су се одиграли у првим деценијама 19. века, српско-турских, балканских и оба светска рата, мада постоје и споменици или њихови остаци, који сведоче о догађајима и процесима из претходних раздобља, попут појединих средњовековних битака (Велбужд из 1330, Марица из 1371. или Косовска битка из 1389. године), Велике сеобе под патријархом Арсенијем Трећим из 1690. године, и слично.

Војни меморијали који се налазе у иностранству могу се, дакле, класификовати по неколико принципа, а међу њима су посебно значајни хронолошки, историјско-догађајни, територијални и архитектонско-садржајни. Истовремено, они се могу сврстати и у две групе, које би чинили *споменици победе* (пример је комплекс на Кајмакчалану у Македонији) и *споменици упозорења* (пример је југословенски павиљон у Аушвицу или комплекс логора у Јасеновцу).

Уколико се обрати пажња на детерминисање периода највеће градитељске делатности на подизању меморијала личностима и догађајима из раздобља ослободилачких ратова, могу се уочити два јасно издвојена хронолошка оквира – први, који обухвата другу половину 19. и прве деценије 20. века, и други, који се односи на доба након успостављања једнопартијског друштвеног система у некадашњој Југославији.

Период стварања и развоја нововековне српске државе подразумевао је и успостављање грађанског друштва, али и развој савременог монархистичког политичког и државног система. Пренесено на поље архитектонског и другог уметничког стваралаштва, то је значило да су војни меморијали грађени у том раздобљу носили јасан печат владајуће грађанске и политичке идеологије. Истовремено, значајно присуство Српске цркве додатно је значењски и садржајно одређивало настале меморијале. Разумљиво је, стога, што највећи део у оно време подигнутих војних меморијала садржи и јасну религијску компоненту, одредницу или симболику.

Велики број споменика посвећених ослободилачким ратовима који су настали до 1941. године оштећен је или је срушен током Другог светског рата, а делимично и након његовог окончања. Страдање културне баштине у светским ратовима имало је изузетно велике размере, што је додатно допринело да се њихов свеукупни степен очуваности могао сматрати незадовољавајућим.

Посматрајући бројност споменика културе насталих до 1941. и оних изграђених након 1945. године приметна је изузетно велика диспропорција у корист оних везаних за догађаје и личности из Народноослободилачке борбе. Пракса подизања споменика борцима из Другог светског рата попримила је у годинама након његовог краја масовне размере, што је довело до тога да бројчани однос меморијала посвећених дешавањима из последњег светског рата и оних других буде неједнак. ■

ПЕРИОД ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТскоГ РАТА

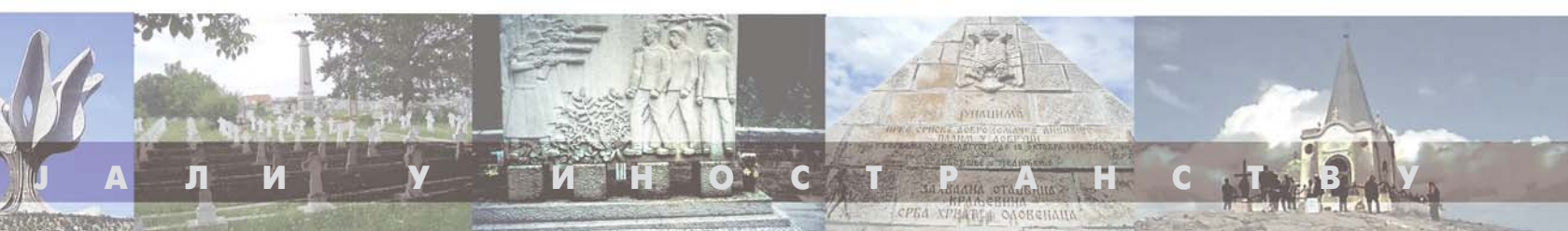
ВРЕМЕ ДОБРИХ И ЛОШИХ НАМЕРА

Идеологија социјалистичког реализма почивала је на вишеструкој негацији. Најпре, она је подразумевала елиминисање симбола грађанског друштва што је представљало негацију скоро читавог западног уметничког наслеђа. Више је цењена сама намера а не толико остварење. Највеће остварење није могло донети рехабилитацију „сумњиве“ намере нити је најгоре остварење могло умањити „правилан претходни став“.

Олазећи од чињенице да је највећи део војних меморијала настао након 1945. године, неопходно је указати на основне детерминанте тог раздобља, као и на успостављање новог односа према културним добрима која су сведочила о претходним оружаним сукобима.

Читав спектар стваралаштва у раздобљу након окончања Другог светског рата постао је „својина народа“, па је стога он морао да буде одраз, објашњење и документ стварности. Форма којом су се уметнички садржаји презентовали морала је, такође, да буде приступачна и лако схватљива обичном човеку из народа. Дела која су испуњавала ова два захтева сматрана су „високо идејним“, деловала су васпитно и могла су да утичу на подизање друштвено-политичке и идеолошке свести свих оних који би их видели.

У назначеном периоду могуће је уочити две етапе градитељског деловања на српском и југословенском простору. Прву фазу карактерисао је репресивни однос социјалистичке идеологије, оличене у владајућим структурама, као и одговор на њега. У другој, знатно дужој фази, дошло је до либерализације свеукупне дру-

Споменик
Филипу Филиповићу
у Ваљеву

штвене и културне сфере која се у пуној мери одразила и на област подизања споменика посвећених догађајима из минулих ратова.

УМЕТНОСТ У СЛУЖБИ ПОЛИТИКЕ ■

Српска и југословенска култура, поред укључености у токове шире европске и светске уметничке сцене, нашле су се и у нераскидивој вези са политичким и партијским кретањима која су знатно одређивала њихов идентитет и развој. Прве послератне године донеле су успостављање контроле у различитим културним сферама, па тако и у области изградње војних меморијала. Нова, владајућа идеологија тежила је употреби уметности у конкретне политичке циљеве. Радило се о логичком продужетку доминације теме социјално ангажоване, политичке уметности. Ово раздобље, које је хронолошки омеђено ослобађањем земље 1944–1945. године и раскидом са Информбиroom до кога је дошло три године касније, дуго се посматрало као празан ход културног стваралаштва, као врхунац догматске уметности оличене у социјалистичком реализму. Радило се о

догматизованој култури која је била својеврсни баштиник левих тенденција социјално ангажоване уметности карактеристичне за тридесете године прошлог века.

После ослобођења земље, нови органи власти потпуно су променили читаву иконосферу и сасвим конкретним политичким захватима деловали на промену симболичког и визуелног плана стварајући нови семантички пејзаж који је у краћем периоду представљао метафору апсолутне власти партије. Копирање совјетског културног модела за своју последицу имало је изостанак било каквих полемика о отвореним културним питањима.

Идеологија социјалистичког реализма почивала је на вишеструкој негацији. Најпре, она је подразумевала елиминисање симбола грађанског друштва што је представљало негацију скоро читавог западног уметничког наслеђа. Више је цењена сама намера а не толико остварење. Највеће остварење није могло донети рехабилитацију „сумњиве“ намере нити је најгоре остварење могло умањити „правилан претходни став“.

СЕДЕЊЕ НА ОГРАДИ ■

До раскида са дотадашњим доминирајућим стилем социјалистичког реализма није могло доћи да није било политичког раскида са земљама Источног блока, односно са Совјетским Савезом и Информбиroom. Југословенска држава се од тада недвосмислено окренула Западу, отварајући се за политичке, привредне и културне утицаје који су долазили из тог дела света. Тиме је дошло до успостављања такозване *политике варирања* која је Југославији требало да обезбеди бољи положај у односима са државама укљученим и оба тада водећа војно-политичка блока – НАТО и Варшавски уговор. У савременој историографији, таква политика власти у Београду означена је термином „седење на огради“.

Бурне промене у политичкој сфери, које су наступиле након раскида са земљама Источног блока и Информбиroom, утицале су и на отварање југословенске уметности и њен излазак из својеврсне самоизолованости.

На самом почетку педесетих година прошлог века долази до напуштања партијског модела културе. То није значило и да се партија лишила појединих облика надзора над сфером културног стваралаштва.

Југословенска културна политика на прелазу из четрдесетих у педесете године прошлог века, која се суштински одразила на област изградње меморијала, представља важан фактор у читавом систему и стратегији спољне политике коју су спроводиле власти у Београду.

Крупне политичке промене које су наступиле раскидом са земљама Источног блока довеле су до прихватања облика просвећеног модернизма који је био увезен са Запада. Циљ таквог заокрета у сфери уметничког стваралаштва и културне политике као такве подразумевао је стварање представе о естетској независности преко нових облика институционализоване уметности који је требало да буду препознатљиви и лако читљиви у раздобљу снажног и релативно брзог окретања и отварања социјалистичке Југославије према Западу. Зато је ово доба, и то на два начина, представљало важан период у развоју модерне српске културе, а самим тим и битан сегмент у процесу обликовања меморијала посвећених догађајима из периода ослободилачких ратова. Најпре, дошло је до сасвим конкретног ослобађања културног стваралаштва од директних утицаја партијске идеологије што је био случај до 1950. године. Са друге стране, тај процес имао је и улогу да створи својеврстан привид вестернизације југословенског друштва и његове културе, иако је оно у свој својој суштини и даље остало социјалистичко и идеологизовано. Требало је, наиме, успоставити слику друштва које се ослободило терета реалсоцијализма и које је било опредељено за стварање новог друштвеног и политичког система који би у већој или мањој мери био отворен и заинтересован не само за комуникацију, већ и за прихватање одређених утицаја и достигнућа западне и источне цивилизације. ■

Македонија – Битола

БАШТИНА РАТНИКА

РАСЕЈАЊЕ ДУШЕ

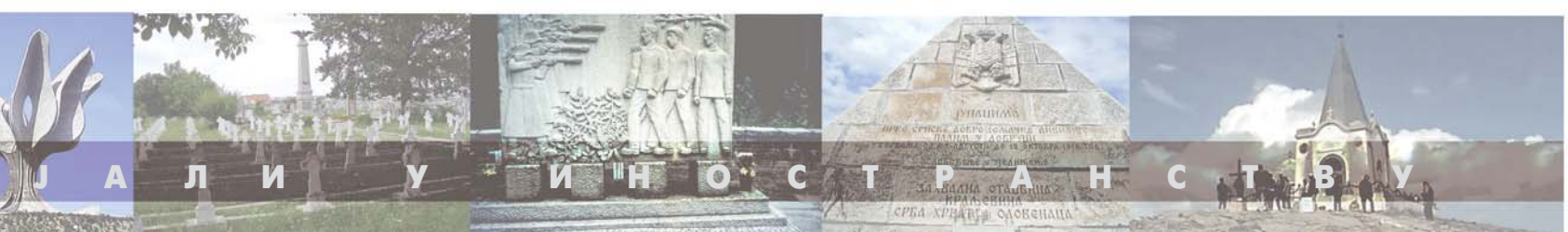
Азбучним редом поређане државе у којима су расејане кости српских војника сведоче о великом страдању малог народа са Балкана, о његовим уверењима, традицији и вазда присутној жеђи за слободом, до које се на балканској ветрометини никада није лако стизало...

АЛБАНИЈА

Албанија је с временом постала својеврсни синоним за страдања припадника Српске војске и избеглог живља који су се током зимских и пролећних месеци 1915. и 1916. године повлачили преко тамошњих неприступачних планинских регија. У проласку кроз Албанију, познатом и под називом *Албанска голгота*, страдао је велики број цивила и припадника оружане силе који су се налазили у повлачењу. Као последица стратегијског премештања трупа и принудне миграције дела становништва на подручју Албаније настао је већи број војних гробља која сведоче о величини и обиму страдања учесника у повлачењу кроз ову земљу. Гробља су, поред осталог, лоцирана у Тирани, Скадру, Драчу, Лешу, Корчи, Каваји, Арти и Валони. На већини поменутих некропола сахрањени су страдали припадници Српске војске, док на онима у Тирани, Скадру, Корчи и Валони почивају и југословенски партизани убијени у фашистичким логорима који су се налазили на подручју Албаније.

АЛЖИР

И на подручју северне Африке налази се велики број материјалних сведочанстава боравка и страдања бораца из периода Првог светског рата. Наступајући преко Албаније и повлачећи се на острва у Јонском мору да би касније заузели нове положаје на *Солунском фронту* српски ратници масовно су, услед рањавања, изнемоглости, појаве заразних болести и неухрањености примани у са-

везничке војне болнице које су се налазиле у многим медитеранским државама. Значајан број болесника и рањеника никада није из њих изашао. Алжир је једна од држава на чијој се територији налази српско војничко гробље. У престоници ове северноафричке државе, у граду Алжиру, на територији општине Дели Ибрахим налази се Српско војничко гробље на коме почивају посмртни остаци 324 страдала припадника Српске војске.

Српско војничко гробље у граду Алжиру формирано је у периоду између 1916. и 1919. године, у време када се у неколико приобалних градова и насеља у Алжиру налазило више француских војних болница у којима су збриђавани рањени и исцрпљени српски војници који су са острва Крф и Видо, да би наставили лечење, транспортовани у савезничке војне болнице у Северној Африци.

Гробље се данас налази на подручју општине Дели Ибрахим где је 1982. године премештено са своје првобитне локације у месту Таменфуст, раније Кап Матифу. Надгробна обележја смештена су на парцели трапезоидног облика, а само Српско војничко гробље својом источном страном ослања се на суседно Немачко војничко гробље.

Гробна обележја су урађена у виду бетонских плоча димензија 70 x 100 цм са остављеном касетом у средини, димензија 20 x 40 цм, која је испуњена земљом. У плочама су заливани крстови израђени од прикованих дрвених дашчица. Оријентација гробова је неправилна будући да се они налазе на дијагонали север-југ. У улазној зони читавог комплекса налази се копија првобитног споменика који се налазио на примарном локалитету гробља, пре његовог премештања на локалитет у општини Дели Ибрахим.

Сталну бригу о Српском војничком гробљу у граду Алжиру воде Амбасада Републике Србије у ДНР Алжир и Министарство рада, запошљавања и социјалне политике које се у оквиру великог спектра својих надлежности стара и о заштити српских војних меморијала у земљи и иностранству и неговоњу традиција ослободилачких ратова Србије.

АУСТРИЈА

Аустрија је држава на чијој се територији налази много војних гробаља и споменика из ратних периода. На око осамдесет евидентираних локација широм Аустрије постоје сведочанства страдања припадника српске и југословенске војске. Међу меморијалним комплексима, својим значајем издваја се онај у Маутхаузену у коме је страдало преко девет хиљада припадника српских и више од дванаест хиљада војника југословенских оружаних снага највећим делом страдалих у истоименом концентрационом логору. Поред Маутхаузена, меморијални комплекси коју чувају успомену на наше страдале сународнике налазе се на подручју аустријских покрајина Бургенланд, Доња и Горња Аустрија, Тирол, Форарлберг, Корушка и Штајерска.

БЕЛГИЈА

Белгија се такође налази у групи држава на чијој територији постоје културна добра која сведоче о присуству Срба. Тако је у месту Робермон код Лијежа подигнуто савезничко војничко гробље међународног карактера на коме се налази споменик посвећен припадницима Српске војске страдалим током Првог светског рата, као и гробови петорице погинулих ратника. Припадници Срп-

Тунис – Мензел Бургиба

ске војске сахрањени су у оквиру заједничке парцеле на којој почивају и погинули Италијани. Иза пет гробова, обележених бетонским крстовима на којима, осим на једном, више нема очуваних таблица са именима сахрањених, налази се камена купа на чијем се врху налази представа орла раширених крила. При дну купе полегнут је камен на коме је уклесано *Српском војнику – саборци из Белгије 1918.*

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА

Суседна Босна и Херцеговина представља регион богат споменичким наслеђем из ратних периода. Најзначајнији део баштине налази се у Сарајеву, Зеници, Требињу, Бања Луци, Мостару, Добоју, Вардишту, на Тјентишту, Неретви, у Поткозарју, Доњој Градини и другим локалитетима. Сарајевску костурницу, која се налази на Кошеву, а у којој почивају припадници Српске војске страдали током Првог светског рата пројектовао је Александар Дероко. Сличне спомен-цркве са костурницама налазе се у Добоју и Вардишту, док је у Мостару постављена спомен-плоча у знак сећања на ослобођење града у Првом светском рату (15. новембар 1918. године). Из периода заједничке државе и као меморијали посвећени догађајима из Другог светског рата, својом монументалношћу и поруком издвајају се споменички комплекси „Тјентиште“ подигнуто на локацији знамените битке на Сутјесци, срушени мост на реци Неретви преко кога су се евакуисале партизанске јединице, пробијајући се из непријатељског обруча, те здања у којима су одржана прво и

друго заседање Авноја (Бихаћ новембра 1942. и Јајце новембра 1943. године).

По својој вишеслојној поруци, посебно се истиче монументални споменик на Козари који сведочи о масовном страдању живља у подгрмечком и козарском крају у првим годинама Другог светског рата. Локалитет „Доња Градина“ представља меморијал посебног значаја, будући да се на том терену током Другог светског рата обављало систематско и континуирано ликвидирање више десетина хиљада заточеника концентрационог логора у Јасеновцу који се налазио у непосредној близини. Један део поменутих, као и већи број мањих споменичких обележја, страдао је током рата у Босни и Херцеговини који се одвијао између 1992. и 1995. године. Процес њихове обнове успорен је будући да у великом броју случајева не постоје ни основни услови за њихову санацију (недостатак пројектне документације и средстава, стање потпуне девастације и друго). Чињеница да су поједини припадници сва три конститутивна народа Босне и Херцеговине током тог оружаног сукоба често свесно уништавали богату културну баштину говори да претходне историјске лекције нису биле савладане. Ратна разарања оставила су, нажалост, свој видан траг и на непокретним културним добрима.

БУГАРСКА

Војничко гробље у Софији подигнуто је у међуратном периоду како би на њему били сахрањени припадници Српске војске погинули током Првог светског рата. Земљиште на коме се налази гробље власништво је наше државе а висок ниво уређености и пажња коју локалне власти посвећују овом меморијалу говоре о дуготрајним пријатељском односима два народа. Бугарска је држава са којом је Србија више пута ратовала, посебно у првој половини прошлог века, али су у дугом низу деценија две земље настојале да граде пријатељске и добросуседске односе, те ово гробље, као и меморијали страдалих припадника бугарске војске који се налазе на подручју Србије, говоре да негативна искуства из прошлости могу бити превладана.

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА

На крајњем западу Старог континента, у острвској краљевини, лоцирано је више савезничких војничких гробаља на којима су сахрањени Срби и Југословени који су потицали са територије Србије страдали током светских ратова. Велика Британија у многим својим градовима чува успомену на догађаје из периода великих оружаних сукоба. Грбови српских и југословенских ратника налазе се на војним гробљима у Лондону, Единбургу, Бреквуду, Плимуту, Њукаслу, Блекпулу.

ГРЧКА

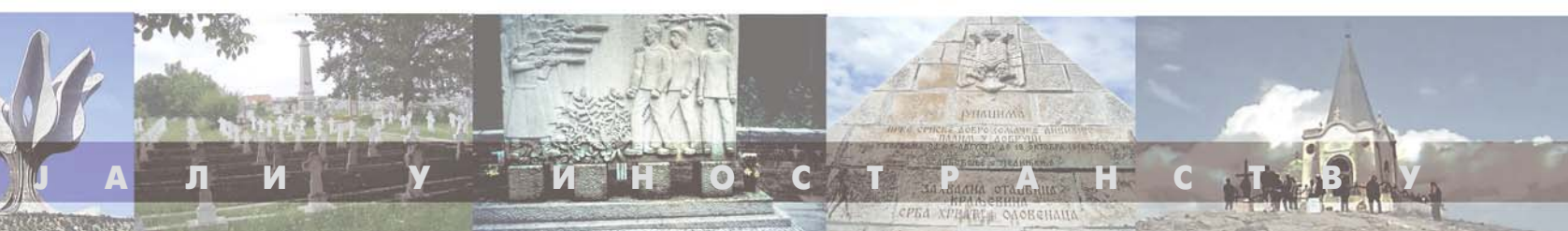
Грчка представља својеврстан синоним за ратна збивања током завршних операција Првог светског рата. Повлачење кроз албанске области, долазак на острва Крф и Видо, те касније дислоцирање у солунско залеђе и учешће у бор-

бама на истоименом фронту, представљали су догађаје о којима сведочи велики број војних меморијала и гробаља. Српска војничка гробља у Солуну и Хрисију код Едесе, споменичка баштина на јонским острвима Крф и Видо, „Плава гробница“ и обележје на Поликастрону – спадају међу најзначајније.

Српско војничко гробље у Солуну, грађено у периоду између 1933. и 1936. године по пројектима архитеката Александра Васића и Николаја Краснова, налази се у оквиру комплекса савезничких гробаља на којима су сахрањени ратници погинули у борбама на Солунском фронту. Чине га две органски повезане целине: отворени простор на коме је сахрањивано у појединачним гробницама и средишњи део на коме се налази капела са криптом у којој су формиране касете са посмртним остацима. У отвореном делу сахрањено је 1.440, а у крипти капеле још 5.580 погинулих припадника Српске војске. На посебној парцели сахрањено је 126 бораца умрлих током Другог светског рата. Током 2006. и 2007. године Сектор за борачко-инвалидску заштиту Министарства рада, запошљавања и социјалне политике реализовао је пројекат Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд који је подразумевао извођење свеобухватних реставраторско-конзерваторских родова на овом комплексу.

Међу назначајнијим меморијалним целима на Крфу и Виду издвајају се Музеј „Срби на Крфу 1916–1918“, маузолеј на Виду, „Морнарички крст“, спомен-плоча у Гувији, гробље страдалих припадника Дринске дивизије у Агиос Матеосу и споменик Јанису Јанулису у истом месту. У монументалном маузолеју на Виду сахрањено је око 2.800 српских ратника умрлих на овом острву, док највећи број њих, услед немогућности да буду покопани на Крфу и Виду, почињају у водама Јонског мора.

Изградња велелепног маузолеја на острву Видо у тадашњој Краљевини Грчкој трајала је у периоду између 1936. и 1939. године. Главни пројектант био је чувени руски архитекта Николај Краснов. У маузолеју се налазе посмртни остаци 1.232 страдала војника смештена у појединачним касетама и 1.573 неидентификована страдала припадника Српске војске чији су посмртни остаци похрањени у посебним врећама зазиданим у кулама маузолеја. Тиме је извршена ексхумација и translација посмртних остатака страдалих припадника Српске војске примарно сахрањених на око седамдесет пуковских гробља на Крфу. Фасада маузолеја декорисана је медаљонима у којима се налази портрет краља Александра Првог Ослободиоца и слоган *За веру и отаџбину 1915*. Такође, средишњи део фасаде заузимао је импозантни грб Краљевине Југославије, израђен од ливене бронзе, који је уклоњен након Другог светског рата. Свеобухватна реконструкција фасаде Спомен-костурнице изведена је средствима Министарства рада, запошљавања и социјалне политике, а по пројекту стручњака Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд током 2006. године. Том приликом израђена је идеална реплика државног грба која је потом постављена на своје оригинално место.

Непосредно изнад Маузолеја налази се „Морнарички крст“ који су у знак сећања на своје саборце 17. маја 1922. поставили припадници Краљевске морнарице. До самог крста стиже се приступном степенишном стазом.

У морским дубинама између оближњих острва Култура и Диварија мир је нашло на хиљаде умрлих војника. „Плава гробница“, опевана у истоименој песми Милутина Бојића, на најупечатљивији начин симболизује свеукупно страдање и огромне људске губитке које су доживеле српске трупе и избегло становништво.

У самом центру града Крфа налази се здање Почасног конзулата Републике Србије у коме је смештена музејска поставка „Срби на Крфу 1916–1918“. Оригиналним предметима, репродукцијама и фотографијама она на стручан и одговарајући начин посетиоцима пружа читав низ информација о боравку Српске војске на Крфу и Виду, али и о борбама које су том боравку претходиле, односно које су након њега уследиле. Музејску поставку годишње посети између петнаест и двадесет хиљада туриста.

Поред наведених споменика и војних гробља, ваља указати и на она која се налазе у Хрисију код Едесе, као и на велико обележје међународног карактера подигнуто на Поликастроу посвећено свим савезничким жртвама у борбама на Солунском фронту.

Холандија – Еншеде

ДАНСКА

И једна од скандинавских краљевина, Данска, налази се у групи европских држава на чијој се територији налазе сведочанства учешћа Срба у ратним окршајима који су се одиграли у прошлом веку. У оквиру више савезничких гробља покопан је изванредан број Срба страдалих на подручју ове земље.

ЕГИПАТ

Египат, древна држава у североисточној Африци нашла се, такође, у вихору светских ратова. Као једно од сведочанстава страдања војника и цивила са ових простора, поред осталих сведоче и гробља у Ел Шату, Ел Хататби и у Тулумбату. Осим ова три највећа меморијална комплекса на којима су сахрањени југословенски држављани погинули током Другог светског рата, у Египту се налази још девет локација на којима су сахрањивани страдали припадници наших оружаних снага.

ЗИМБАБВЕ И ИЗРАЕЛ

И у удаљеним блискоисточним и афричким државама, као што су Зимбабве и Израел, сахрањен је невелики број припадника Вој-

ске Краљевине Југославије који су страдали у ратним окршајима између 1941. и 1945. године. На савезничком војном гробљу које се налази у престоници Зимбабвеа, Харареу, почива један Југословен, припадник британских оружаних трупа. Гробље Комонвелта које се налази у Рамли (предграђе израелске престонице Тел Авив) обухвата и хумке једанаесторице припадника оружаних трупа Краљевине Србије и Краљевине Југославије страдалих током оба светска рата. У Хаифи, на савезничком војном гробљу на коме су сахрањени погинули припадници трупа држава Комонвелта, почивају и тројица Југословена страдалих током оружаних сукоба који су трајали између 1941. и 1945. године.

ИТАЛИЈА

Апенинска република Италија често се налазила у вихору ратних окршаја. О борбама у светским ратовима сведоче меморијали који се, поред осталог, налазе у Риму, Барлети, Сансеполкру, Гонарсу, Торину, Каиро Монтетотеу, те у местима Аква Санта ди Терме, Кастил Арквато, Кавалезе, Ловере, Ђерењано и Горица. На основу Протокола који су потписале 1964. године владе Југославије и Италије подигнуто је више војничких гробаља чиме се желело постићи груписање до тада расутих гробница и костурница на читавој територији Апенинског полуострва. Три велика војничка гробља са костурницама у којима почивају партизани страдали на тлу Италије налазе се у Барлети, Сансеполкру и Гонарсу. У месту Барлета, 4. јула 1970, свечано је откривена спомен-костурница у којој почивају посмртни остаци 1.326 страдалих југословенских партизана на подручју јужне Италије током сукоба који су трајали између 1941. и 1945. године. Аутор комплекса у Барлети је академски вајар Душан Џамоња. У Гонарсу (провинција Удине) налази се костурница, дело Миодрга Живковића, откривена 10. децембра 1973. У њој почива 1.396 бораца страдалих током истог рата. Костурница у Гонарсу представља својеврсно сабиралиште посмртних остатака погинулих Југословена који су претходно почивали на подручју Гонарса, Падове, Тревиза и Удина. Недалеко од локације на којој је подигнута спомен-костурница налазио се концентрациони логор у који је већ 1942. године стигла прва група заробљених Југословена. Сам логор распуштен је средином септембра наредне године. Костурница у Сансеполкру (провинција Арецо), дело Јована Кратохвила, откривена је 15. децембра 1973. У њој је сахрањено око 1.350 партизана погинулих у борбама и логорима у Другом светском рату. Највећи број сахрањених умро је у оближњем логору Ренићи који се налазио између Сансеполкра и Ангиарија.

Sacrario di Roma, назив је за костурницу у којој је сахрањено више од стотину југословенских партизана. По читавој територији Италије налази се велики број савезничких гробаља у оквиру којих су у појединачним гробницама или на посебним парцелама сахрањени махом југословенски партизани и цивили интернирани у логоре на подручју Апенинског полуострва.

ЈУЖНОАФРИЧКА РЕПУБЛИКА И ЛИБИЈА

И на самом југу Африке који својом територијом обухвата Јужноафричка Република налазе се две локације на којима је у оквиру савезничких гробаља сахрањен мањи број југословенских држављана (Јоханезбург и Петермарзбург).

У Бенгазију, у древној Киренаици (Либија), налази се савезничко гробље у оквиру кога почивају посмртни остаци двојице Југословена, припадника британских оружаних снага, страдалих током Другог светског рата.

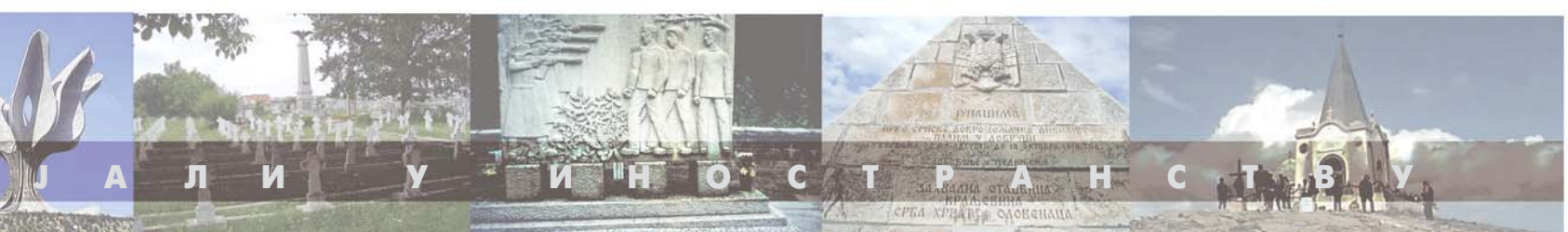
МАКЕДОНИЈА

Македонија, држава око које су се у прошлом столећу неколико пута водили оружани сукоби, представља регион богат разнородним облицима материјалне баштине. Сасвим извесно најмонументалнији споменик посвећен успесима у балканским ратовима представља величанствени меморијал на Зебрњаку, подигнут у част победе српског оружја у чувеној Кумановској бици која се одиграла у октобру 1912. године. Ово архитектонско ремек-дело, рад Момира Корунковића, подигнуто је у част обележавања четврт века славне победе на Куманову која је означила коначни крај значајнијег турског присуства на Балканском полуострву. Градња монументалне капеле са костурницом изнад којих се налазила кула висине 48,5 метара, почела је 1934. а окончана 1937. године. Унутрашњост капеле и крипте осликао је угледни српски сликар Живорад Настасијевић. Нажалост, током ратних разарања која су се одиграла у Другом светском рату Корунковићев споменик су у мају 1942. године порушиле бугарске окупационе трупе. О степену девастације говори чињеница да је кула, симбол споменика, потпуно уништена, док су остаци капеле и костурнице очувани са великим оштећењима.

На самој македонско-грчкој граници, у тешко приступачним врлетима планине Нице, налази се меморијални комплекс „Кајмакчалан“, подигнут у славу истоимене битке која је вођена између 12. септембра и 3. октобра 1916. Меморијал чине спомен-капела са криптом, мала звонара, здање Црквеног дома, граничарска кућа и

Македонија – Кајмакчалан

болница др Рудолфа Арчибалда Рајса који је завештао да се његово срце, након смрти, положи у посебну мермерну урну која је била постављена у оквиру кајмакчаланског комплекса. Спомен-капела саграђена у периоду између 1917. и 1918. године у духу еклектицизма, дело је Јанка Шафарика.

Спомен-капела са костурницом у селу Долно Каласларе код Велеса подигнута је у знак сећања на ратнике страдале у балканским ратовима и Првом светском рату. Грађена је у националном стилу у периоду између 1928. и 1930. године по нацртима архитекте Владимира Девића. Сличне спомен-капеле налазе се и у Удову код Валандова, односно у Кривој Паланци, док се у селу Цера код Кочана налази спомен-школа – специфичан меморијал посвећен ратницима палим током 1913. године у борбама на Говедарнику, Осогову, Ретким Буковима и Пресецима.

На самом југоистоку Македоније, у Битољу, налази се српско војничко гробље на коме почивају посмртни остаци 1.321 ратника страдалог у време балканских ратова и Првог светског рата. Свеобухватна реконструкција војног гробља у Битољу, као и спомен-костурница у Кривој Паланци и Удову изведена је средствима Министарства рада, запошљавања и социјалне политике, а по пројекту стручњака Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд током 2006. и 2007. године. Поред битолског, значајна су и војничка гробља у местима Будимирци, Бач, Добровени подно Кајмакчалана, Скочивир, Живојно и другима.

Посебно специфичне локалитете представљају просторне целине у Штипу (Каленица и Сењак) где су се некада налазила два војничка гробља на којима је било покопано више хиљада погинулих српских војника. Та гробља су запуштена у тој мери да се у наше време на том терену налазе метеоролошка станица и мање стамбено насеље. Две спомен-плоче бележе место где су почивали српски ратници подсећајући на трагичну праксу занемаривања сећања на заједничке претке који су страдали у борбама за слободу. У месту Бач, недалеко од донедавно потпуно запуштеног српског војничког гробља, налазе се остаци здања у коме се током једног дела 1916. године налазило седиште Врховне команде Српске војске.

Црква светог Архангела Гаврила подигнута је у селу Довлецик код Битоља како би у њеној костурници били положени посмртни остаци војника страдалих у Првом светском рату. У Прилепу се налази црква светих Кирила и Методија, храм подигнут по пројекту Момира Коруновића, и у њему су сахрањени посмртни остаци српских војника страдалих током Првог светског рата. У македонској престоници Скопљу налази се и „Храм славе“ подигнут 1934. године након укидања неколико војних гробаља на којима су били сахрањени српски војници страдале у истом рату. Њихова тела пренета су у костурницу самог храма. Остварења угледног српског архитекте Момира Коруновића налазе се, поред осталог, и у Крупњу, месту Рамне код Охрида и Кучкову.

Словачка – Велики Међер

МАЂАРСКА

Смештена у самом средишту плодне Панонске низије, Мађарска спада у ону групу старих европских држава чија је територија неретко служила као бојиште разнородних војски. О ратним окршајима који су се одиграли у нововековном периоду, као и током 20. века, сведоче бројни меморијали међу којима више десетина њих говоре о учествовању Срба у борбама за ослобођење од Турака, походима европских војски против Отоманског царства, односно у минулим светским ратовима. На престоничком Ракоцком гробљу налазила се посебна парцела на којој је било сахрањено 306 погинулих припадника Српске војске. Војничка гробља на којима почивају страдали српски и југословенски ратници, те логораши налазе се, поред осталог, у Сегедину, Шарвару, Сехешфехервару, Шопронбанфалви, Баји, Цегледу и Сомбатехељу. Споменици који сведоче о ратним успесима Срба или њиховом страдању лоцирани су и у Сегедину, Беременду и Нађкањижи. Највећи број споменика и војничких гробаља обновљено је у претходном периоду, док је спомен-обележје у Солноку, посвећено страдалима у Првом светском рату, откривено 1. септембра 2003. године.

МАЛТА

Мали медитерански архипелаг Малта често је био мета бројних освајача. После Римљана и Византинаца, Малту освајају, нападају или насељавају Арабљани, Турци, Витезови светог Јована Јерусалимског, Французи, Британци, Немци и други. Током своје бурне историје, малтешко острвље често је разарано, те меморијали везани за ратна збивања представљају једно од препознатљивих обележја ове мајушне медитеранске републике. У Флоријани, предграђу острвске престонице Валете, налази се војничко гробље на коме је сахрањено четрнаесторо партизана умрлих у савезничким ратним болницама током окршаја између 1941. и 1945. године. Према расположивим подацима, на тлу Малте налазе се и гробови око шездесеторице српских ратника страдалих током Првог светског рата, али њихова локација до сада није утврђена.

МАРОКО

У региону Магреба, на територији Краљевине Мароко, налази се више савезничких меморијала међу којима и међународно војно гробље „Бен М'сик“ у Казабланци на коме је сахрањен један Југословен. Ради се о припаднику британског ратног ваздухопловства страдалом током окршаја у Другом светском рату.

НЕМАЧКА

Незаобилазан чинилац у свим важнијим политичким, привредним, културним, уметничким и војним дешавањима на Старом континенту, Немачка, у протеклом веку била је два пута у савезу држава које су изазвале сукобе светских размера. Први и Други светски рат представљају највеће оружане сукобе у историји човечанства, а страдања недужних цивила и ратних заробљеника, до којих је дошло током раздобља нацизма, навело је више водећих светских стручњака за савремену европску и светску историју да утврде како је протекли век био доба, пре свега, обележено Хитлеровом личношћу. Један од водећих савремених познавалаца епохе нацизма, британски историчар и универзитетски професор Јан Кершо у својој двотомној биографији Адолфа Хитлера каже и следеће: „Да ли је ово био век Хитлера? Сасвим је сигурно да ниједна друга личност није оставила већи траг у том раздобљу него што је то учинио Адолф Хитлер. ... Током „доба екстрема“ појавиле су се политичке вође које су симболисале позитивне вредности столећа, учвршћивале веру у хуманост, наду у будућност... Али, траг који је оставио Хитлер током 20. столећа био је дубљи од трага који су сви остали оставили за собом.“ Оваква суморна тврдња има своје упориште у бројним стратиштима разасутим широм немачке територије.

Комплекси концентрационих логора у Дахау, Берген-Белсену, Заксенхаузену или Бухенвалду сведоче о обиму и величини страдања Јевреја, Словена, Рома и припадника других европских нација. Милиони недужних жртава уморених на најмонструозније начине неми су сведок незапамћеног геноцида који се у средишту Европе одиграо наочиглед њених становника. Чињеница да је у масовним гробницама и гасним коморама нестало више милиона деце, жена, стараца, немоћних, болесних, ратних заробљеника и цивила чија је једина „кривица“ била та што припадају нацији која се налазила у процесу „коначног решења“ или што су могли храбрости да се супротставе надирућој плими зла и мржње, оставља савремени свет пред питањем одговорности за свако појединачно злодело. Потреба да се од заборава сачувају сећања на страдања невиних и да се кривци праведно казне представља један од темеља савремених демократских политичких система у Европи. Места тако великог страдања представљају локације које упозоравају и шаљу јасну поруку да се такво зло више не сме поновити. У концентрационим логорима који су постојали током Другог светског рата страдао је велики број припадника српског и других народа. Спомен-обележја и меморијали који на специфичан начин говоре о тим мрачним периодима претходног века поред осталог се налазе и у Виртембергу, Келну, Улму, Равензбрику, Нојмаркту, Нојштату, Хамбургу, Берлину, ХанOVERУ, Есену, Кеселу, Минхену, Дуизбургу и већем броју других немачких градова.

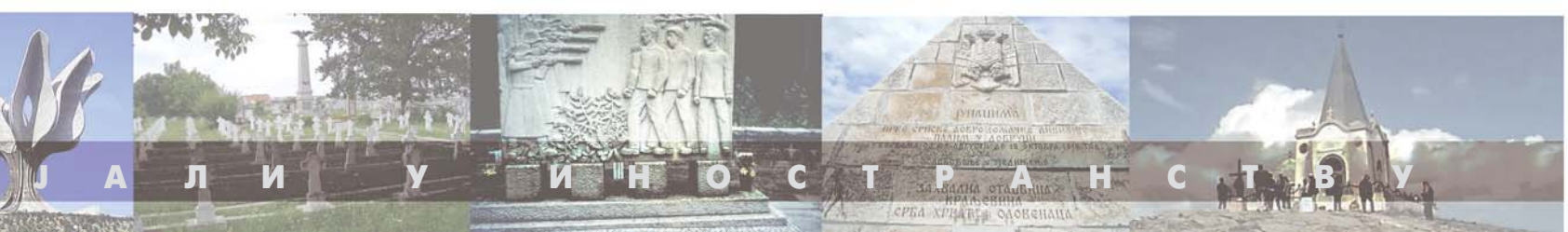
ХОЛАНДИЈА

Холандија, на крајњем северозападу Европе, припада оној групи земаља које су се у оба светска рата суочиле са трауматичним искуствима окупације и масовних ликвидација становништва. На осам локалитета на подручју ове краљевине, од којих су идентификовани они у местима Амерсфорт, Еншеде, Гардерен и Гросбек, налазе се војна гробља на којима је сахрањен знатан број Срба погинулих током Првог, односно Југословена страдалих током Другог светског рата. Поред гробаља, на подручју ових холандских градова постоје и спомен-обележја која сведоче о страдању српских ратних заробљеника у овој земљи.

Иако наизглед исувиле културолошки, историјски и религијски различите, Србија и Холандија представљају две значајне европске регије које пажљивијим проматрањем откривају везе зачете још крајем средњовековног раздобља. У почетку засноване на знатнијем појединачу, те везе прерастале су у боље упознавање земље, њених природних одлика, али и у узбудљиво разоткривање богате прошлости другог народа, његових културолошких особености, језичких карактеристика, обичаја. И како су погледи истраживача, дипломата, картографа и путописаца са севера бивали све чешће усмерени

Немачка – Алфтен

Норвешка – Фалстад

вани ка пределима средишњег Балкана, тако су се пред њиховим очима указивале заједничке црте, сличне историјске матрице, препознатљиве карактеристике свести о припадности малобројном народу окруженом моћним и дуговеким царствима, обема нацијама својствени пркос, слободољубље, тежња ка обнови или успостављању своје државе.

Раздобље Првог светског рата увело је Србију у сферу до тада највећег интересовања јавности у Холандији. Чињеница да се једна мала балканска краљевина нашла у рату са моћним Аустроугарским царством наново је пробудила изразе солидарности и саосећања са њеним становништвом. У великом броју публикација који настају у том периоду својим значајем и аутентичношћу издвајају се дневничке белешке Аријуса ван Тинховена објављене 1915. године под насловом *Страхоте рата у Србији – дневник ратног хирурга*. Тинховен је боравио у Србији и током балканских ратова да би се почетком лета 1914. године поново нашао на овим просторима. Заједно са својим колегама лекарима он је остао при чувеној ваљевској ратној болници у којој је радио као руководилац Одељења за хирургију. Бележећи дешавања на Балканском фронту, овај непосредни сведок великих борби и победа у биткама на Церу и Колубари, први је, знатно пре др Рајса, светској јавности указао на све страхоте рата у Србији и на нехумано поступање припадника аустроугарских трупа и окрутности које су у том раздобљу почињене у односу на цивилно становништво. Налазећи се на страни нападнутог народа, Тинховен истиче како то *није народ дивљака и злочинаца, каквим је аустријска штампа покушавала да га прикаже, већ је то народ земљорадника којима је највећа жеља да буду остављени на миру. Народ, такође, са идеалима, са илузијом да ће још једном обновити велико српско царство из 14. века.*

Делујући у самом средишту ратних збивања и страха, Тинховен је ускоро постао и члан међународне комисије за истраживање ратних злочина које су аустроугарске трупе починиле над цивилним становништвом, а коју је основао командант Дринске дивизије. Свој боравак у Србији Тинховен је окончао у фебруару 1915. године када се вратио у Холандија. Током више од пола године бављења на Балканском фронту он је знатно допринео раду ваљевске ратне болнице, али и први информисао ширу европску јавност о дешавањима на овим просторима, о истинском карактеру и страхотама рата.

НОРВЕШКА

На тлу Норвешке, која се попут многих европских држава нашла у стању окупације током Другог светског рата, али која је истовремено искусила и појаву организоване колаборације са непријатељем у виду режима Видкуна Квислинга, налази се већи број локалитета који говоре о страдањима више хиљада југословенских интернираца. Најзначајнији споменик свечано је откривен 1976. године у Ослу у присуству тадашњег норвешког краља Олафа Петог. Он представља успео покушај да се од заборавачачува сва трагедија заробљеника међу којима је највећи број њих насилно окончао свој живот у већем броју логора за интернирце. Поред споменика који се налази у самој престоници, евидентирана су и спомен-обележја у Ботну, Мухолту код Трондхајма, Фалстату, Осу код Бегена, Утхаугу, Лексвику, Ејзанду, Ротфолу, у Поларном кругу, Осену код Кнутла, Коргену, Беисфјорду и Карасјоку. Традиционално пријатељство између норвешког и српског народа, успостављено у временима страдања, обележено је и познатом „Норвешком кућом“ која се налази у Горњем Милановцу.

Вихор новог светског рата који је након окупације Пољске у септембру 1939. године почео да прети и другим европским државама усмерио се током наредног периода и на Скандинавију. Већ почетком 1940. године било је јасно, и пре него што је офанзива у правцу запада могла да почне, да је од велике важности за Трећи рајх било осигуравање контроле над Скандинавијом и поморским путевима на северу. Оружана окупација Норвешке и успостављање марионетског режима на чијем се челу налазио Видкунг Квислинг представљали су предуслове за успостављање, односно ширење система концентрационих логора који су раније основани и на територијама других окупираних европских држава.

На великом пространству ове скандинавске краљевине, у којој се чезне за обликом и гласом човека, где читаве покрајине стотинама година стоје пуне јер не могу да понуде толико топлоте да постану нечија колевка, ни толико хране и одбране да неком постану завичај, како је у својим „Писмима из Норвешке“ забележила велика списатељица и хробра српска ратна болничарка из Првог светског рата Исидора Секулић, нашао се велики број заробљених припадника југословенске војске, од којих ће многи и умрети у логорима у које су били интернирани.

У мрежи концентрационих логора и затвора за интернирце посебно место заузимао је логор у Фалстаду. Злогласна *Kommandeur Der Sicherheitspolizei* – KDS, која је деловала и на подручју Норвешке, успоставила је током 1941. и 1942. године читав низ нових затвора и логора. Они су се међусобно разликовали по бројности затвореника и по односу који је према њима био примењиван. Ипак, оно што им је свима било заједничко односило се на неспутану примену физичког насиља, злостављања и принудног рада.

Упркос чињеници да су већи део заточеника у Фалстаду чинили Норвежани, значајно присуство Југословена, Руса и Јевреја допринело је да овај логор поприми међународни карактер. Први Југословени доведени су у Фалстад током 1942. године иако је овај логор у почетку важио за затвор у који су спати политички затвореници. На основу одредаба Женевске конвенције коју је ратификовала и Немачка, трупе Вермахта биле су одговорне за ратне заробљенике. Међутим, имајући у виду снажан покрет отпора који се већ током пролећа 1941. године развио у Југославији, заробљени припадници југословенске војске који су интернирани у Фалстад нису имали статус ратних заробљеника све до касног пролећа 1943. године. Стога је логор у Фалстаду за заточене Југословене представљао логор смрти.

У периоду између 1942. и 1943. године око четири хиљаде Југословена интернирано је у логоре који су се налазили у средишњој и северној Норвешкој. За припаднике СС трупа и њихове норвешке саучеснике они нису представљали заробљенике нити људска бића, већ су били у потпуности дехуманизовани. Тербовен, немачки војни заповедник Норвешке, тражио је радну снагу од Аугуста Мајснера, шефа немачке Специјалне полиције у Србији. Заробљеници који не могу бити стрељани по основу свог учешћа у рату могу бити искоришћени као радна снага у грађевинским пословима у северној Скандинавији и то под најстрожим условима, рекао је Тербовен. Све до априла 1943. године заточени Југословени били су под непосред-

Румунија – Међедија

ном јурисдикцијом СС трупа. Тек након немачких пораза у Северној Африци и под Стаљинградом њима је враћен статус ратних заробљеника. На основу те чињенице они који су преживели терор СС били су препуштени Вермахту. Представници организације Црвеног крста су их потом пописали што је унеколико допринело побољшању њиховог положаја.

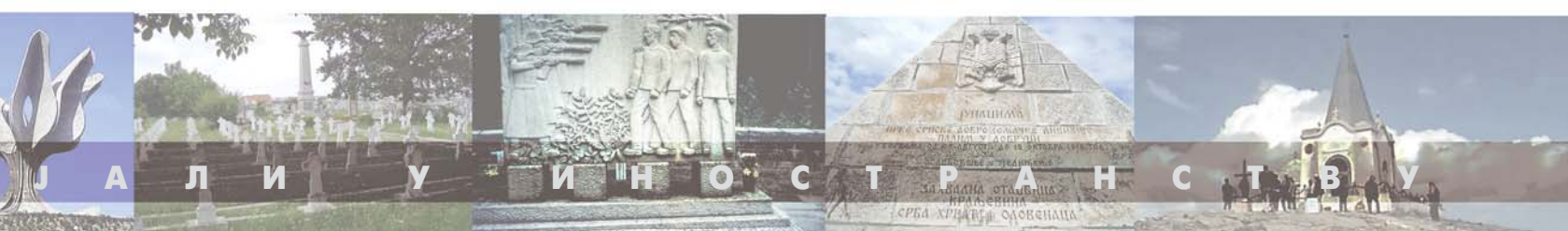
Комплекс логора у Фалстаду данас сачињавају само логорско здање, злогласна фалстадска шума и споменик посвећен свим жртвама страдалим на том локалитету током Другог светског рата који је 1947. године свечано открио потоњи норвешки монарх – крунски принц Олаф.

Од укупно 4.113 Југословена који су током Другог светског рата интернирани у Норвешку само њих 1.741 доживео је крај тог оружаног сукоба и нашао се на слободи. То потврђује да се у основи концентрационих логора који су били успостављени у Норвешкој налазила нацистичка идеја уништења читавих народа и раса која је свој врхунац доживела током овог оружаног сукоба.

Поред меморијалног комплекса у Фалстаду на територији Краљевине Норвешке налази се, до сада евидентираних, шеснаест локалитета везаних за страдање ратних заробљеника српског порекла у периоду између 1941. и 1945. године.

ПОЉСКА

Република Пољска, која је у раздобљу између 1939. и 1945. године доживела искуство окупације и геноцида, бројним својим културним добрима из ратних периода сведочи о обиму и величини страдања стотина хиљада недужних цивила. На листи тих локалитета посебно место заузима комплекс концентрационог логора у Аушвицу у коме је према проценама убијено око милион и пет стотина хиљада људи. Међу њима, процењује се, налазило се и више десетина хиљада припадника српског народа, као и припадника јеврејске и ромске националне мањине који су живели на подручју средишњег Балкана. Концентрациони логор у Аушвицу представља неизбрисив симбол људске патње и бесмислености рата. Настао на идеји мржње, нетрпељивости и намере да се цела једна нација уклони са историјске сцене, Аушвиц је место опомене, али и упитности ка-

ко је једно тако масовно злодело могло да се одигра у Европи крајем прве половине прошлог века. У оквиру меморијалног комплекса, налази се и „Југословенски павиљон“ који богатством музеалија и оригиналних предмета који су припадали жртвама страдалим у том стратишту говори о годинама страха, смрти и губитка сваке наде које су многи доживели, али само ретки и преживели. На подручју Пољске налази се више меморијала који сведоче о страдању житеља тада окупиране Србије од којих се посебно издвајају спомен-комплекс у Треблинки и Мајданеку. Поред њих, евидентирана су културна добра из ратних периода и у местима Хелм, Чарне, Старгард, Жогарњ, Ламбиновице, Леско, Могилно и др.

РУМУНИЈА

На подручју Источне Европе, а посебно у државама као што је то Румунија, налази се већи број значајних споменика културе из ратних периода. Монументални меморијал представља спомен-костурница у Међедији у којој почивају посмртни остаци страдалих припадника Прве српске добровољачке дивизије који су се у периоду између августа и октобра 1916. године борили у бици за Добруцу. Костурница, саграђена од венчачког белог мермера, подигнута је 1926. године у присуству краља Александра Првог и краљице Марије. Сама костурница формирана је у облику пирамиде која се налази у средишту комплекса. Свеобухватна реконструкција спомен-костурнице изведена је средствима Министарства рада, запошљавања и социјалне политике, а по пројекту стручњака Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд током 2006. и 2007. године. Поред меморијала у Међедији, својим значајем и

историјском поруком издвајају се и споменици, костурнице, војничка гробља и заједничке гробнице које се налазе у Араду, Фагарашу, Сату Мареу, Темишвару, Лугожу, Српском Семартону и другим местима.

На посебној парцели на темишварском гробљу почивају припадници Ратног ваздухопловства Краљевине Југославије страдали током *Априлског рата* 1941. године. Парцелу чини централни споменик правоугаоне форме, изграђен од правилно обликованих комада камена. На споменику се налази плоча од белог мермера са пригодним текстом који говори о времену и начину погибије наших pilota. Непосредно уз споменик, са његове леве и десне стране, налазе се две спомен-плоче на којима су наведена имена идентификованих страдалих, док се дуж стазе којом се прилази средишњем споменику налазе две групе од по пет надгробних обележја (са леве и десне стране) који обележавају појединачне гробнице десеторице страдалих. Претпоставља се да се под уздигнутом површином на којој се налази средишњи споменик налази крипта у којој почивају посмртни остаци преосталих осамнаест погинулих pilota. Уређење читаве парцеле, након обављених разговора представника Министарства рада, запошљавања и социјалне политике и румунских власти, реализовала је румунска служба заштите током пролећа 2006. године.

У непосредној близини самог Темишвара, на тзв. Арадском путу, налази се монументални споменик свим жртвама, укључујући ту и Србе, страдалим у темишварском логору током Другог светског рата.

Град Арад, административно средиште истоимене жупаније, сведочи о великом страдању Срба у Првом светском рату. Лока-

Румунија – Лугож

литет арадског гробља обухвата и парцелу са сахрањеним припадницима Српске војске страдалим током интернације у арадској тврђави.

Парцелу чини надгробни споменик постављен на благо уздигнутом бетонском подијуму који почива на крипти у којој се налазе посмртни остаци око четири стотине страдалих српских војника. Уз подијум, са његове леве и десне стране, налазе се две спомен-плоче од белог мермера на којима су исписана имена појединих од њих. Уређење и ове парцеле реализовала је румунска служба заштите током пролећа 2006. године.

Полигон под зидинама арадске тврђаве представља локалитет на коме почива више од четири хиљаде страдалих припадника Српске војске који су се у интернацији нашли између 1914. и 1918. године. Ради се о пољани обраслој растињем, необележеној и потпуно запушеној. Једино подсећање на место сахране великог броја српских војника јесте спомен-плоча постављена на главној капији арадске тврђаве. Међутим, она се налази на супротном крају ове фортификације.

У оквиру гробља у Лугожу налази се војна парцела на којој, према писаним информацијама које постоје у архиви Министарства рада, запошљавања и социјалне политике, почива седамнаест страдалих припадника Српске војске. Потпуну тачност ових података је немогуће утврдити будући да се на парцели која представља војничко гробље из Првог светског рата налазе надгробници изграђени у облику крста, али без било каквих натписа или података о идентитету сахрањених. Ипак, сасвим је извесно да се међу сахрањеним војницима налазе и они српског порекла мада је логичније тумачење по коме се не ради о припадницима оружаних снага Краљевине Србије, већ о члановима локалне српске заједнице који су као припадници румунских снага страдали на том делу фронта.

Сећајући се Доситеја Обрадовића, великана српског просветитељства и једне од највећих личности епохе Првог српског устанка и првог министра просвете у националној историји, Сектор за борачко-инвалидску заштиту Министарства рада, запошљавања и социјалне политике, на иницијативу Генералног конзулата Републике Србије у Темишвару, наложио је Републичком заводу за заштиту споменика културе – Београд у лето 2005. године да приступи изради пројекта за обнову његове родне куће која се налази у селу Чаково у близини Темишвара. Поред овог министарства у финансирање пројекта, залагањем Задужбине „Доситеј Обрадовић“ из Београда, укључила су се и министарства културе и просвете, те су радови успешно окончани почетком 2007. године током које се обележава јубиларна 200. годишњица повратка Доситеја у Србију.

РУСИЈА

Једна од водећих европских држава, Руска Федерација, вековима је незаобилазан фактор у политичким, привредним, културним и војним дешавањима на Старом континенту. Релативно чести оружани сукоби у којима су руске трупе учествовале довели су до тога да се у појединим случајевима, као што су то светски

ратови, појави одређен број меморијала међународног карактера. На њима је, према појединим индикацијама сахрањен до сада неутврђен број особа пореклом са територије Републике Србије. Изузетно велико пространство које обухвата Руска Федерација и бројност споменика културе резултирали су мањком ваљаних информација о сведочанствима учешћа становника средишњег Балкана у ратним збивањима која су се у прошлости одвијала на тлу ове државе.

СЛОВАЧКА

Словачка Република представља још једну у низу држава на чијој територији постоје сведочанства страдања припадника Српске војске током Првог светског рата. У питању су капела са костурницом у Тренчину, шајкашка капела у Комарну и војна гробља у Великом Међеру и Чалову. Тренчински комплекс саграђен је 1928. године како би у његовом склопу било покопано 152 жртве, од тога њих 56 са подручја Републике Србије. У Великом Међеру налази се војно гробље на коме је сахрањено укупно 5.153 погинула српска војника. Ради се о једном од највећих меморијала изван граница Србије који се простире на површини од скоро два хектара. Чаловско војно гробље представља највећи меморијални комплекс у Словачкој, будући да је на том локалитету сахрањено око седам хиљада погинулих ратника. Важни српски војни меморијали, попут шајкашке капеле и појединачних гробница високих аустријских официра српског порекла, учесника ратова са Турцима у 17. и 18. веку, налазе се у Комарну.

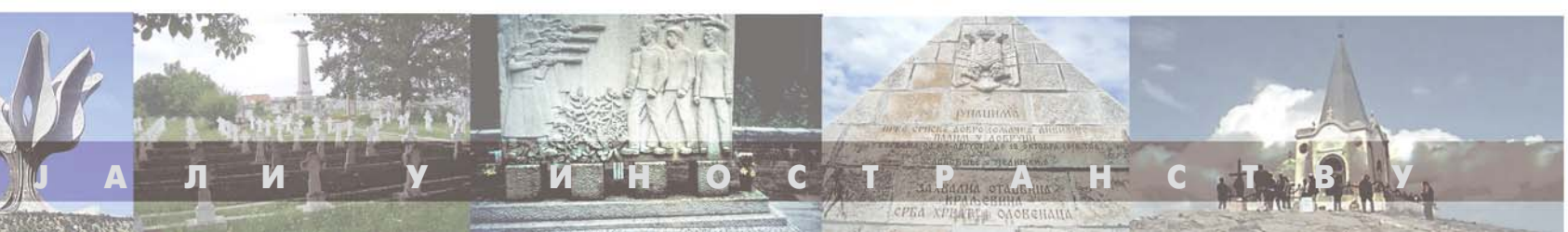
ТУНИС

Поред Алжира и Марока, и у Тунису се налазе два велика војна гробља из раздобља Првог светског рата. Осим релативно познатог меморијала у Бизерти, у овој северноафричкој земљи постоји и српско војничко гробље у Мензел Бургиби, као и одређен број појединачних гробница у оквиру савезничког војног гробља које се налази у престоници ове државе. Према индикацијама, у граду Тунису постоји и православна капела која је грешком приписана Русима, а која је служила као богомоља управо Србима који су се током Првог светског рата лечили и опорављали у француским војним болницама на тлу ове медитеранске земље.

Тунис – Мензел Бургиба

ФРАНЦУСКА

Савезник Србије у Првом светском рату, Француска остаје у свести становника средишњег Балкана као држава која је показала велику солидарност и подршку у најтежим периодима који су се одиграли између 1914. и 1918. године. О осећају захвалности који су Срби гајили према Француској најбоље сведочи монументални споменик захвалности који је по нацртима Ивана Мештровића подигнут на Малом Калемегдану у Београду. Истовремено, на тлу Француске налази се већи број меморијала који сведоче о великој блискости две државе у прошлости. Поред споменика краљевима Петру Првом Ослободиоцу и Александру Првом Ујединитељу који се налази у француској престоници, у њеној непосредној близини, у месту Тије, постоји српско војничко гробље на коме је сахрањено 748 особа погинулих током Првог светског рата. Војничка гробља налазе се и у Сен Мондрику, у околини Марсеја, Лиону, Стразбур Кроненбургу, Ајачију на Корзици, Бастији, Дижону и другим местима. Постоје и спомен-обележја лоцирана у Ниму и другим градовима.

ХРВАТСКА

Некада у саставу Југославије, Хрватска представља посебно важну регију у којој се налази већи број меморијала – сведочанстава о борби и страдањима становника средишњег Балкана, највећим делом Срба, Јевреја и Рома, али и Хрвата, Словенаца, Црногораца и муслимана. Највеће стратиште које је постојало током Другог светског рата несумњиво је концентрациони логор у Јасеновцу у коме је убијено више стотина хиљада људи. Уколико логор у Аушвицу представља највеће европско стратиште у рату који је трајао од 1939. до 1945. године, онда је Јасеновац место најмонструознијих злочина учињених над антифашистима и недужним цивилима, укључујући ту и више хиљада деце до 14 година старости. Јасеновачки логор, *логор смрти*, био је творевина припадника марионетске, тзв. Независне Државе Хрватске основане убрзо по окупацији Краљевине Југославије. Засноване на политици мржње, нетрпеливости и елиминацији припадника других народа са своје територије, усташке јединице континуирано су спроводиле геноцид над сопственим становништвом. Након пробоја логораша из Јасеновца до којег је дошло 22. априла 1945. читав локалитет преобращен је у велики парк без видљивих трагова постојања логора. Монументални камени цвет, дело Богдана Богдановића, и већи број хумки подсећају на све страхоте и на величину страдања више стоти-

Хрватска – Коларић

на хиљада усташких жртава. Поред Јасеновца, на тлу Хрватске налази се значајан број споменика који сведоче о заједничкој борби српског и хрватског народа током Другог светског рата, али и о злоделима учињеним над цивилима и ратним заробљеницима.

ЧЕШКА

Чешка Република, древна држава у средишту Европе, убрала се у земље које су често делиле заједничку судбину ратних разарања и страдања. На њеном тлу налази се више меморијала који сведоче о страдању припадника

Српске војске у Првом светском рату. То су капела са костурницом у Оломоуцу, костурница у Јиндриховицама, споменик на олшанском гробљу у Прагу, те војна гробља у Олави и Браумову. Најзначајније спомен-обележје представља костурница у Јиндриховицама у којој почивају посмртни остаци око 7.200 погинулих припадника Српске војске, страдалих током интернације у Чешкој.

И на територијама Швајцарске, Шведске и Шпаније налази се већи број локалитета са појединачним гробницама погинулих Југословена. Највећим делом ради се о добровољцима који су на страни републиканаца учествовали у Шпанском грађанском рату који је трајао од 1936. до 1939. године. Велики број југословенских левицара, махом припадника Комунистичке партије, придружио се шпанским родољубима који су покушали да спрече завођење фашистичке диктатуре у својој земљи. Ти догађаји и заједничка борба против фашизма трајно су остали као важна спона у српско-шпанским односима у наредном периоду. ■

РАТНИ СУКОБИ И МАСОВНА
СТРАДАЊА КАО ИСТОРИЈСКИ
И ДРУШТВЕНИ ФЕНОМЕНИ

ЗЛОЧИН КАО ТАКАВ

Ниједан појединац или организација нису се искључиво бавили уништењем Словена, Јевреја или Рома, већ је тај процес био веома вешто инкорпориран у све органе власти, просветни систем, културу, медије, радну средину и друге сфере јавног и приватног живота. На тај начин нико од учесника у тим злоделима није себе сматрао злочинцем већ најчешће само извршиоцем свог дела задатка који му је положај или осећај дужности наметао.

Историја ратова у којима су учествовали припадници српског, као и других народа који живе на простору средишњег Балкана не обухвата, како се то неретко сматра, само велике војне успехе, примере изузетног појединачног јунаштва и хуманости, већ и по свом обиму и последицама застрашујућа сведочанства свирепости и масовних ликвидација. Инсистирање на војним успесима и занемаривање другог аспекта тих оружаних сукоба који се огледа и људским губицима и материјалним разарањима не може пружити потпуну и ваљану представу ни о једном ратном периоду.

У оквиру напора да се допринесе интензивирању процеса спознаје истине, одговорности и постигне неопходни степен помирења, савремена друштвена наука, а посебно историографија, поклонила је изузетну пажњу проучавању рата као таквог, али и конкретних оружаних сукоба који су у новије време потресали не само поједине регионе, већ и шири европски и светски простор. После текстова аутора који су се бавили сасвим одређеним аспектима ратних сукоба или феноменологијом страдања, као што су то Хана Арент, Јан Кершо, Раул Хилберг, Бранко Петрановић, Питер Калвокорези, Чедомир Попов, Андреј Митровић, Ришард Капушћински и други, јавио се и одређен број радова који су третирали феномен злочина као таквог. Аутори који се баве овом темом махом су рођени у раздобљу између два светска рата те су и сами доживели искуство оружаних сукоба, разарања и геноцида. Њихова истраживања и публиковани радови представљају резултат озбиљног интелектуалног напора да се на један савремен, потпун, на чињеницама заснован и непристрасан начин пружи одговор на нека од основних питања која стоје у самој сржи појава као што су масовни злочини, геноцид или холокауст.

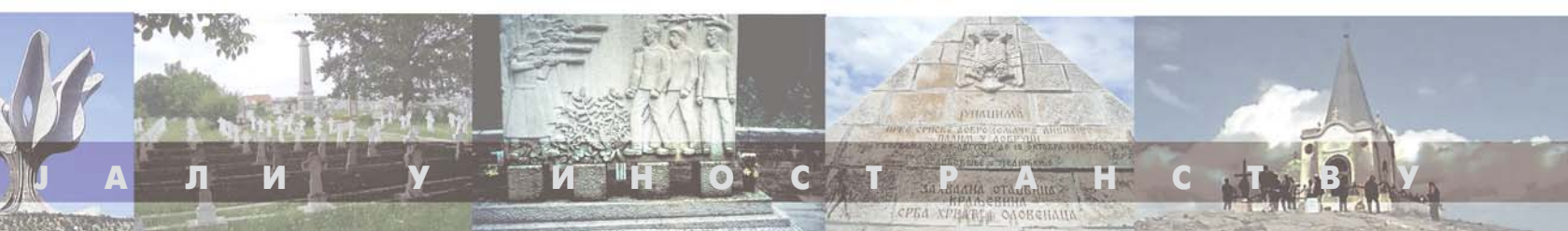
Немачка – Дахау

Многи аутори, пак, покушавају да дефинишу своје схватање злочина и његових починилаца у раздобљу о коме говоре. У питању су, по њиховом схватању, личности које су своје свесно учествовање у злочинима оправдавали дужношћу или положајем у ондашњем разгранатом бирократском државном, политичком или војном апарату. Посебно се указује на чињеницу да се ниједан појединац или организација нису искључиво бавили уништењем Словена, Јевреја или Рома, већ да је тај процес био веома вешто инкорпориран у све органе власти, просветни систем, културу, медије, радну средину и друге сфере јавног и приватног живота. На тај начин нико од учесника у тим злоделима није себе сматрао злочинцем већ најчешће само извршиоцем свог дела задатка који му је положај или осећај дужности наметао. Уништење одређених етничких скупина било је у периоду Другог светског рата детаљно осмишљено, прилагођено средини и популацији. Изнад свега оно је прожимало скоро све поре друштва у већини држава које су током тог раздобља прихватиле идеологију нацизма, тј. фашизма, односно које су биле окупиране од стране земаља чланица Тројног пакта.

ФЕНОМЕН ЖРТВЕ ■

Феномен жртава ратова, а посебно геноцида и холокауста, њихове сличности и особености могу се посматрати кроз вишеслојну призму. Посебно би требало разматрати тада угрожене друштвене групе као што су избегла лица, појединци из мешовитих бракова, Јевреји-хришћани и деца. Користећи веома обимну и разноврсту архивску грађу прикупљену током дугогодишњих истраживања аутори историографских студија указују на основне облике односа жртава према ситуацији у којој су се нашле, као и на карактере

ристичне видове reakcije na њу, poput apatije koja je najčешће vodila do smrtnog ishoda, izbeglištva, neprihvatanja realnosti, pokušaја pružanja otpora (stihijskog и organizovanog) и др.

Изражујући резултате својих истраживања на начин својствен савременој историографској школи, аутори се не задржавају искључиво на пољу историографије, већ вешто у свој текст укључују социопсихолошка, демографска и политиколошка разматрања, што доприноси високом научном квалитету рада који се презентује. Тиме је читаоцу понуђено дело које својим карактеристикама спада међу најбоље радове на тему погрома и геноцида над припадницима различитих народа и друштвених група у периоду Првог и Другог светског рата. Појава монографија попут оних које су настале као резултат дуготрајног и систематичног рада научника и мислилаца као што су то Хана Арент или Раул Хилберг за балкански регион имају посебан значај, имајући у виду чињеницу да је истраживање сличних појава на нашим просторима у истом периоду често било оптерећено политичким, националистичким или идеолошким баријерама и стереотипима који су одвлачили пажњу појединих стручњака и шире јавности са суштине појава и процеса о којима је било речи. Пример објективног научног приступа предмету истраживања, што је случај не само код наведених већ и бројних других аутора, може искључиво позитивно да делује на стручне кругове и да допринесе квалитетнијем тумачењу и промишљању појединих сегмената новије историје Србије.

Међутим, потреба да се истраже, спознају и дефинишу појаве и процеси који доводе до ратних сукоба, страдања становништва и заштићених делова популације подразумева и свест о многим храбрим појединцима и групама које су у свеопштој трагици светских

БРИГА О БАШТИНИ

Заштита војних меморијала, њихово очување, савремена валоризација и презентација стручној и широј јавности представља једну од надлежности Сектора за борачко-инвалидску заштиту Министарства рада, запошљавања и социјалне политике

Полазећи од чињенице да је, поред језика, писма, историје, обичаја и веровања, и културна баштина један од идентификационих кодова сваке нације, стручњаци у Сектору за борачко-инвалидску заштиту Министарства рада, запошљавања и социјалне политике отпочели су, крајем 2003. године, убрзану израду свеобухватне евиденције српских војних меморијала који се налазе изван територије Републике Србије. Имајући у виду изостанак такве евиденције у претходним деценијама, тај задатак показао се као суштински и полазни у прибављању неопходних података и чињеница да би се створили одговарајући услови за квалитетно, стручно, ефикасно и целисходно спровођење мера заштите на овом сегменту културне баштине. Изузетно велику улогу у том процесу имају мрежа завода за заштиту споменика културе, разнородне музејске и архивске институције, научни институти и високошколске установе. Окупљени око једног циља заједно могу постићи оно што је један од примарних задатака савремене демократске државе – очување културолошког идентитета уз сталну и стручну бригу о баштини. Богатство културне баштине сведочи о етничкој, културолошкој, језичкој, верској и другим разнородностима тих простора, чиме они само добијају на свом значају.

Чинећи велике напоре да се надокнади оно што је пропуштено и пружи стручна и материјална помоћ институцијама и организацијама које се баве очувањем културне баштине из ратних периода, Сектор за борачко-инвалидску заштиту Министарства рада, запошљавања и социјалне политике испуњава своју законску обавезу, али и исправља вишедеценијски однос према баштини, који је довео до тога да се она на почетку 21. века у појединим својим сегментима може сматрати веома угроженом. Примери за то су културна добра на подручју Косова и Метохије, али и бројни српски војни меморијали на територијама великог броја земаља.

ратова показали подвиг немерљиве личне храбрости у заустављању погрома или спасавању жртава. Наше разумевање феномена геноцида било би некомплетно уколико бисмо изоставили познавање оних личности које су одбиле да постану неми посматрачи и тиме дозволе инспираторима злочина да реализују план потпуног уништења појединих етничких скупина или друштвених група. У окупираној Европи њихово спасавање био је злочин који се кажњавао изрицањем затворске или смртне казне. Упркос опасности, поједини храбри појединци ризиковали су своје животе, као и животе својих ближњих, како би их заштитили од прогона.

Неопходно је да се у мноштву храбрих појединаца издвоји неколицина личности чије активности на помоћи припадницима угрожених етничких или друштвених скупина инспиришу хероизмом и буде саосећање. Указивање на такве појаве представља покушај да

се обнови успомена на оне личности које су покушале да својим примером укажу на потребу за солидарношћу и помоћи својим суграђанима који су били систематски прогањани и ликвидирани из једног јединог разлога – зато што припадају другој нацији или друштвеној групи.

НЕЉУДСКО ■ У ЧОВЕКУ

У мноштву таквих примера у свету, а у мању сличних појава валоризовања и презентовања хуманих дела појединих наших сународника треба, поред осталог, указати на нека од сведочанстава из периода оба светска рата.

Надежда Петровић, велика српска сликарка, учествовала је у судбоносним збивањима током Првог светског рата. Попут многих научника и уметника у тада нападнутој Србији она се ставила на располагање и активирала као болничарка у чувеној ратној болници у Ваљеву. Негујући рањенике из Церске и Колубарске битке она је окончала свој живот недочекавши крај ратних страхова и ослобођење своје домовине.

Нвен пример није једини, али је један од ратних који још увек опстаје у таласу свеопштег заборавља који постоји међу становницима средишњег Балкана.

Однос припадника грчког народа према српским избеглицама и деловима оружаних снага који су се затекли ван своје државне територије током Првог светског рата остао је забележен као ретак случај исказивања колективне солидарности. Регије, као што су то јонска острва Крф и Видо, односно солунско залеђе, с временом су постали део заједничке историјске и културолошке баштине два суседна народа – српског и грчког.

Бројни су примери храбрости и пожртвовања Норвежана који су током Другог светског рата пружили безмерну помоћ интернираним припадницима Војске Краљевине Југославије. Налазећи се у већем броју логора на тлу ове скандинавске државе заробљени Југословени били су препуштени на милост и немилост својих стражара. Најчешће и не разумејући се међусобно услед језичке и културолошке баријере, многи Норвежани пружали су помоћ интернирцима у обезбеђивању хране, медикамената или су помагали у организовању бег из логора.

Уместо да се првенствено говори о ратним страдањима, опредељење да се проговори о оним скоро заборављеним појединцима који су свесно ризиковали своје животе како би спасили прогоњене

Бухенвалд – слике ужаса уобичајене за концентрационе логоре из Другог светског рата

показује се као правоваљани труд у циљу очувања националног и појединачног историјског сећања.

Вишесплојност и вишезначност савремено презентираних материјала који говори о војним меморијалима, подвизима и страдањима у својој основи има разматрање порекла зла међу људима и различитих аспеката појединачних и колективних акција које су за циљ имале ублажавање страхова рата или умањивање величине геноцида. Гледајући на ту појаву слично, као што је то на пример чинио Хорхе Семпрун, који је и сам био жртва прогона у последњем светском рату, могуће је пажљиво поставити приповест на више паралелних нивоа повезујући их, при томе, управо идејом о често присутном злу коме се човечанство мора супротстављати без обзира у каквом се виду оно јављало. Уколико се пође од дилеме овог великог шпанског писца који је говорио да *зло није нешто нељудско, већ је то један од могућих избора датих људској човечности*, може се схватити и основна идеја која указује на корене оног што се у појединим историјским периодима доживљава као ратни подвиг, херојство, несебичност, али насупрот томе и као идеологија дискриминације, прогона и уништавања појединих друштвених група или читавих нација. Та појава није само историјска специфичност, већ и реалност у појединим својим видовима и у савременом раздобљу. О свему томе на крајње симболичан начин сведоче и војни меморијали – неми сведоци страдања. ■

Аутор прилога
Дејан РИСТИЋ